

Посилання на статтю

Кравченко М.В. Тіньова економіка як самоорганізована явище в системі соціально-економічних відносин суспільства: підходи до вивчення / М.В. Кравченко / / Управління проектами та Розвиток виробництва: Зб.наук.пр. - Луганськ: вид-во СНУ ім. В.Далі, 2012. - № 2 (42). - С. 36-41. - Режим доступу: <http://www.pmdp.org.ua/images/Journal/42/12kmvpdv.pdf>

УДК 330.131.7

М.В. Кравченко

ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА ЯК САМООРГАНІЗОВАНЕ ЯВИЩЕ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН СУСПІЛЬСТВА: ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ

Проаналізовано сутність основних підходів до визначення поняття "тіньова економіка" (обліково-статистичний, формально-правовий, комплексний), показано їхню обмеженість. Розкрито можливості пояснення сутності тіньової економіки у межах теорії прав власності. Дж. 18.

Ключові слова: тіньова економіка, сутність, пояснення, підхід, право власності, інститут, розузгодження.

М.В. Кравченко

ТЕНЕВАЯ ЭКОНОМИКА КАК САМООРГАНИЗУЮЩИХСЯ ЯВЛЕНИЕ В СИСТЕМЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ ОБЩЕСТВА: ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ

Проанализирована сущность основных подходов к определению понятия "теневая экономика" (учетно-статистический, формально-правовой, комплексный), показана их ограниченность. Раскрыты возможности объяснения сущности теневой экономики в рамках теории прав собственности. Дж. 18.

Ключевые слова: теневая экономика, сущность, объяснения, подход, право собственности, институт, рассогласование.

M.V. Kravchenko

SHADOW ECONOMY AS A SELF-ORGANIZING PHENOMENON IN THE SOCIO-ECONOMIC RELATIONS SOCIETY APPROACH TO THE STUDY

The essence of the main approaches to the definition of "underground economy" (Accounting and Statistics, formal-legal, complex), shown their limitations. Reveals the possibility of explaining the nature of the shadow economy within the theory of property rights. J. 18.

Keywords: shadow economy, nature, explanation, approach, ownership, Institute mismatch.

Постановка проблеми. Поширеність та стійкість явища тіньової економіки примушує до вивчення її генези, еволюції та причин виникнення, що дозволить проникнути до її сутності. Тіньова економіка – це, за висловленням Т.І. Корягіної, тінь, яку має офіційна або легальна економіка, це її інваріант. Тіньова економіка не є чимось самостійним по відношенню до офіційної або легальної економіки, не

може зникнути разом із ліквідацією недоліків офіційної або легальної економіки, але може бути суттєво обмеженою.

До 70-х років минулого століття вважалося, що неформальна економічна діяльність існує тільки в слабкорозвинених країнах, а причинами її існування є соціальні, відповідно до яких у меркантилістській державі люди не можуть "вписатися" у межі формальних норм. Але у 70-і та наступні роки ХХ століття з'ясувалося, що тіньова економіка має місце не лише у всіх країнах з ринковою економікою, але і в країнах з соціалістичною економікою. Для України аналіз тіньової економіки є надзвичайно важливим, враховуючи її масштаб та чисельність населення, яке залучено до неформальної економічної діяльності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Більшість дослідників цієї проблематики згодні з існуванням трьох принципових підходів до пояснення явища тіньової економіки - обліково-статистичного, формально-правового та комплексного.

Відповідно до обліково-статистичного підходу ([5, с. 14-16; 13, с. 983; 17, с. 194]) поняття "тіньова економіка" часто визначається з позиції обліку її результатів та їхнього контролю, відповідно, невідображення їх в офіційній статистиці. У поглядах у межах обліково-статистичного підходу поняття "тіньова економіка" розглядається на поверхні економічного життя, тобто увагу дослідників сконцентровано на видимих рисах цього явища і відсутні намагання якимось чином його пояснити. У визначеннях тіньової економіки з позиції обліково-статистичного підходу основним предикатом є прихованість економічної діяльності від державного обліку, тобто відсутність фіксації в офіційній статистиці, а тіньова економіка визначається виходячи з основної мети системи національних рахунків (СНР) - максимально точного обліку усіх видів економічної діяльності, що забезпечують реальний вклад у виробництво валового внутрішнього продукту (ВВП).

У формально-правовому підході ([6,7,8]) визначення сутності тіньової економіки подається з позицій ставлення до нормативної системи регулювання – її порушення. Предикатами визначень поняття "тіньова економіка" є ухилення від державної реєстрації, протиправний характер дій, тобто увагу акцентується на дотриманні вимог законодавства при здійсненні будь-якого виду діяльності. У визначенні поняття "тіньова економіка" з позицій формально-правового підходу нами враховано і кримінологічний аспект (предикатом є суспільна шкідливість і небезпека), оскільки він є наслідком порушення закону.

У найзагальнішому вигляді з позиції економічних відносин поняття "тіньова економіка" розглядається з позиції макроекономічного підходу (комплексний або теоретичний підходи) [1, с. 11; 9, с. 18; 16, с. 28]. У межах макроекономічного підходу поняття "тіньова економіка" розглядається як особлива система економічних стосунків, які відображають особливу логіку та стратегію поведінки економічних агентів, наслідки діяльності яких зафіксовано у визначеннях поняття "тіньова економіка" обліково-статистичного та формально-правового підходів.

Отже, кожен з поданих підходів висвітлює окремий аспект тіньової економіки і не надає повного уявлення про генезис цього феномену. Для розкриття функціональної та екзистенціальної логіки тіньової економіки, яку визнано самостійним, невідповідним і стійким явищем, контексти якого охоплюють складну галузь економіко-соціально-правових відносин, потрібно сформулювати відповідні підходи дослідження.

Метою статті є аналіз поглядів на сутність тіньової економіки та доцільності вивчення її генези з позиції положень теорії власності.

Виклад основного матеріалу. Дослідження тіньової економіки має виходити з певних підходів, які розуміються як комплементарна сукупність методів дослідження, що розкривають досліджуване явище з позицій концептів, які його

пояснюють. Вихідними концептами, які пояснюють поняття тіньової економіки, є такі:

тіньова економіка є складною, відкритою, динамічною системою, яка розглядається як інваріант системи реальної (або легальної) економіки;

виникнення тіньової економіки, тривале існування та системне оформлення цього явища зумовлено тими умовами, що склалися у реальній економіці;

поведінка економічних агентів, яка суттєво впливає на систему економічних відносин, значною мірою визначається інституціональними чинниками;

процес самоорганізації системи тіньової економіки з точки зору відтворювальних процесів залежить від рівня витрат у системі порівняно з аналогічними витратами у офіційній економіці;

витрати обох систем економіки – тіньової і реальної – можуть прискорювати або сповільнювати темпи росту тіньової економіки.

Зміст цих положень не дозволяє дослідити явище тіньової економіки з використанням положень класичної економічної теорії, тому в ній розглядається лише одна система економіки – реальної, і вважається, що будь-які взаємодії між економічними агентами відбуваються самі по собі, без будь-яких суперечок, конфліктів, втрат і витрат. Тому у дослідженні тіньової економіки у роботі доцільно звернутися до інституціональної економічної теорії, у якій увагу сфокусовано на інститутах, що визначають правила та обмеження діяльності економічних агентів, зокрема, економічні правила визначення права власності на її використання та прибуток від неї, і спроможність відчужувати активи або ресурси. Положення неінституціональної теорії мають бути доповнені положеннями теорії нелегальної економіки (або неформального сектора економіки), парадигму якої сьогодні визначає концепція "іншого шляху" перуанського економіста Ернандо де Сото, сформульована у 1987 році [2]).

З економічної точки зору, інститути визначають умови, у яких може реалізуватися право власності. Інституціональна зміна може відбуватися або дозволеною, або забороненою чином. Дозволені інституціональні зміни відбуваються відповідно до правил процедур, а тому проходять гладко і поступово. Навпаки, заборонені інституціональні зміни відбуваються в дисонансі з чинними правилами і радикально та травмуюче впливають на суспільство. Нелегальна економічна діяльність не підкоряється офіційним правилам і нормам, вона зазвичай визначається інституціональними структурами попереднього періоду (path dependent) [10].

Коли формальні і неформальні правила розузгоджені і конфліктують один з одним, то створюються сильні стимули для ігнорування чинних в легальній економіці формальних норм і відходу в нелегальну економіку, де діють неформальні норми [10]. Виходячи з існування тіньової економіки практично в економіці будь-якої країни, такої абсолютної узгодженості досягти не можна. Йдеться, очевидно, про величину цієї розузгодженості.

Різницю у динаміці змін формальних і неформальних інститутів і можна використати для пояснення виникнення та існування тіньової економіки, яка на зломі соціально-економічної системи, особливо при переході від системи з тотальним контролем до ліберальнішої, набуває значного масштабу. А саме це і спостерігається у перехідній економіці України. Економіка України дотепер перебуває на етапі переходу. Незважаючи на те, що в Україні протягом двадцяти років переходу до ринкової економіки формальні інститути змінено дуже радикально, і ця зміна продовжується, дотепер не сформувалося "правління закону" (rule of law), а неформальні інститути змінюються дуже повільно. Саме узгодженість неформальних традицій, носіями яких є люди, становлення яких переважною мірою в Україні відбувалося під впливом одних обставин, і

формальних правил ринкової економіки, які ухвалені і продовжують ухвалюватися в економіці нового типу в Україні, а також переважання впливу неформальних норм, а не формальних правил і зумовили не лише виникнення, а і збільшення масштабу тіньової економіки.

Виходячи зі сказаного, тіньову економіку слід визнати інститутом економіки будь-якого типу, різниця лише в її масштабі.

Найфундаментальнішим інститутом в економіці з будь-яким устроєм є інститут власності, базовим поняттям якого є право власності. Право власності є багатоаспектним поняттям. Повне визначення права власності з одинадцяти елементів надано англійським юристом А. Оноре [14, с. 112-128]. Елементи права власності утворюють певну систему, підсистеми якої можуть конфліктувати між собою, і немає жодних універсальних критеріїв щодо обмеження конфліктуєчих елементів.

Отже, порушення формальних норм саме в інституті власності створює підстави для відходу в нелегальну економіку. Причиною порушення формальних норм зокрема в інституті власності може бути розузгодження формальних і неформальних "правил гри" і "погані" правила гри, які забороняють добровільні угоди. Значна міра розузгодження формальних і неформальних інститутів спричиняє відмову частини економічних агентів працювати за формальними інститутами, тобто ухід до тіні. І чим більшою є ця частина, тим більше загроза дієвості принципу "правління закону".

Відчуженість і одержання права власності та свобод, створених суспільством, за Дж. Коммінсом, є трансакцією [11, с. 652].

Трансакція, стверджував Дж. Коммінс ще у першій половині ХХ століття, – це відчуженість і одержання права власності та свобод, створених суспільством, а не обмін товарами, адже інститути забезпечують поширення волі окремої людини за межі області, у межах якої вона може впливати безпосередньо своїми діями на зовнішнє середовище [11, с. 652]. Тобто передача права власності є трансакцією.

Передача, а відтак придбання і наступний захист права власності супроводжуються формуванням трансакційних витрат.

Різноманіття форм господарського й соціального життя (і тіньова економіка у тому числі як його різновид) у межах неінституціональної теорії пояснили у 1987 році Дж. Уолліс і Д. Норт: це різноманіття зумовлено відносними відмінностями в рівнях і структурі витрат трансакцій [18, с. 97]. За Д. Нортом і Р. Томасом, альтернативні економічні інститути мають порівняльні переваги в економії на різних категоріях трансакційних витрат, чим й зумовлене їхнє співіснування [15, с. 204].

Отже, рівень тінізації економіки залежать від витрат на захист прав власності, що завжди відповідає принципу економічної ефективності. Інститут тіньової економіки є альтернативним економічним інститутом, відмітною рисою якого є значні переваги саме у величині трансакційних витрат. У цьому інституті вони набагато нижчі. Саме ця перевага зумовлює високий рівень самоорганізації та життєстійкості тіньової економіки.

Актуальність дослідження тіньової економіки саме в категорії трансакційних витрат є безумовною. Цій напрям досліджень не можна визнати розповсюдженим через складність виміру трансакційних витрат, відсутності інформації про них в бухгалтерському обліку підприємств і офіційній статистиці, що, відповідно, і зумовлює складне ставлення до них в економічній науці, не говорячи вже про практику. Ще Л. Девис зауважив, що трансакційні витрати є корисним поняттям, корисність якого зменшується пропорційно точності його визначення [11, с. 149].

Поєднуючи та узагальнюючи висновки Дж. Уолліса, Д. Нортона і Е. де Сото, можна стверджувати, що тривале спільне існування у різному співвідношенні у всіх країнах світу незалежно від ступеня їхньої розвиненості системи реальної економіки

та системи тіньової економіки пояснюється різними витратами на отримання послуг формальних і неформальних інститутів. Чим більше формальні інститути схиляються до меркантилізму, чим більшим є розузгодження формальних і неформальних інститутів, тим більш благодатним є підґрунтя для тіньової економіки, тим більше її масштаб. Її коріння є економічними і тому боротися з нею лише репресивними способами і сподіватися при цьому на успіх недоцільно. Такий підхід лише збільшить трансакційні витрати підкоряння закону економічних агентів і підштовхне їх до відходу в тінь, навіть тих, хто готовий сприймати нові формальні норми, але з економічних причин не хоче або не може дотримуватися їх.

Якщо інститут тіньової економіки є альтернативним економічним інститутом, то необхідно позначити позицію автора щодо поняття "трансакційні витрати", згідно з якою вони розглядаються у дослідженні тіньової економіки. Використовуючи результати аналізу сутності поняття "трансакційні витрати" [3, с. 124-134], а також враховуючи, що досліджуваним явищем є тіньова економіка, трансакційні витрати у роботі розглядаються у достатньо вузькому значенні - як витрати користування ринковим механізмом взаємодії економічних агентів з державою.

Ринковий механізм взаємодії економічних агентів з державою містить сукупність формальних правил (встановлено державою і закріплено законодавчо) діяльності економічних агентів, які скеровано на балансування їхніх інтересів та інтересів держави шляхом дотримання права власності. Дотримання цих формальних правил обома партнерами визначає стимули перебування економічними агентами у легальній економіці. Дійсно, якщо права власності економічного агента легітимні та захищені, то економічному агенту можна сподіватися на незначні трансакційні витрати і тоді в нього відпадає потреба уходу "в тінь", де, до речі, багато економічних агентів сьогодні перебуває не за власним бажанням, а під тиском обставин, які викликані недосконалістю права власності.

Дію ринкового механізму взаємодії економічних агентів з державою як сукупність формальних правил діяльності економічних агентів, які скеровано на балансування їхніх інтересів та інтересів держави, саме і має бути спрямовано на придбання, захист і передачу права власності. Адже за Р. Коузом, ринок починає працювати, як тільки будуть розмежовані права власності й з'явиться можливість для оформлення угод по обміну ними за взаємовигідними цінами [4, с. 29].

Якщо скористатися твердженням Е. Файга, що ефективність інститутів визначається тим, наскільки вони сприяють мінімізації трансакційних витрат [10], то за аналогією можна говорити про критерії ефективності ринкового механізму взаємодії економічних агентів з державою – мінімізація трансакційних витрат економічних агентів на придбання, захист і передачі прав власності, при якій вивільняються ресурси, які можна використати для продуктивної діяльності. Простіше кажучи, трансакційні витрати можна у такому випадку перетворити на трансформаційні. І тоді можна говорити про балансування інтересів економічних агентів та інтересів держави: ресурси, що вивільняються, економічні агенти можуть використати для продуктивної діяльності, а також вийти з тіні, а держава збільшує надходження від легалізації діяльності економічних агентів. Адже якщо права власності не визначено, їх складно перевірити і ними незручно торгувати, тому трансакційні витрати є дуже високими, оскільки витрачаються на захист і перерозподіл власності. При цьому трансакційні витрати є головним чинником, що визначає структуру й динаміку різних формальних і неформальних інститутів, які, у свою чергу, одночасно є засобом економії трансакційних витрат. Кожна економічна система має специфічну конфігурацію трансакційних витрат.

Дія ринкового механізму взаємодії економічних агентів з державою сприяє трансформації структури їхніх трансакційних витрат – збільшуються витрати "підпорядкування закону" при зменшенні "ціни позалегальності". Причому динаміка

витрат першого виду має відставати (і в окремих періодах суттєво) від динаміки витрат другого виду, тобто виграш держави буде не моментальним, а буде формуватися протягом певного періоду.

Висновки. Отже, коли інститути виконують свої функції в повному обсязі й ефективно, то в суспільстві зростають інтенсивність і масштаби економічних процесів; має місце розширене відтворення виробництва, гармонізується співвідношення між тінговою та офіційною частками економіки, у іншому випадку – ці процеси вповільнюються, а в окремих випадках – припиняються, а тінгова економіка зростає неконтрольованими темпами. Її вивчення доцільне з позиції права власності та трансакційних витрат, які виникають у зв'язку з операціями з цим правом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бекряшев А.К. Теневая экономика и экономическая преступность: [текст] [Электронный ресурс] / А.К. Бекряшев. – М., 2009. – 459 с. – Режим доступа: <http://www.sta.gov.ua/control/uk/index>.
2. Де Сото Э. Иной путь. Невидимая революция в третьем мире / Эрнандо де Сото. – М.: Catallaxu, 1995. – 374 с.
3. Козаченко Г.В. Управління затратами підприємства: [монографія] / Козаченко Г.В., Погорелов Ю.С., Макухін Г.А. – К.: Либра, 2007. – 320 с.
4. Коуз Р. Фирма, рынок и право / Роналд Коуз; пер. с англ. Б. Пинскера; науч. ред. Р. Капелюшников. – М.: Дело ЛТД, 1993. – 192 с.
5. Латов Ю.В. Конкурентный неформальный бизнес – против меркантилистского государства [Электронный ресурс] / Ю.В. Латов. – Режим доступа: <http://corruption.rsuh.ru/magazine/2/n2-20.shtml>.
6. Никифоров Л. Теневая экономика: основы возникновения, эволюция и ослабление / Никифоров Л., Кузнецова Т., Фельзенбаум В. // Вопросы экономики. – 1991. – № 1. – С. 100-111.
7. Олейник А. Институциональная экономика: учеб.-метод. пособие. Тема 6. Нелегальная экономика / А. Олейник // Вопросы экономики. – 1999. – № 6. – С. 138-142.
8. Осипенко О.В. Что отбрасывает тень / О.В. Осипенко, Ю.Г. Козлов // ЭКО. – 1989. – № 2. – С. 47-59.
9. Улыбин К. Теневая экономика / Константин Улыбин. – М.: Экономика, 1991. – 248 с.
10. Файг Э. Нелегальная деятельность и институциональные изменения: производство, грабеж и защита в переходной экономике [электронный ресурс] / Э. Файг // Экономическая теория преступлений и наказаний. – 2002. – №4-1. – <http://corruption.rsuh.ru/magazine/4-1/n4-16.shtml>.
11. Commons J.R. Institutional Economic / J.R. Commons. – Madison: University of Wisconsin Press, 1934. – 812 p.
12. Davis L. Comment / L. Davis // Long-term factors in American economic growth. d. by ngerman. – S.: Chicago, 1986. – 324 p.
13. Feige E.L. Defining and Estimating Underground and Informal Economies: The New Institutional Economics Approach / E.L. Feige // World Development. – 1990. – Vol.18(7). – P. 981-1002.
14. Honore A. Ownership / A. Honore // Oxford Essays in Jurisprudence / Ed. by A.W. Guest. – Oxford, 1961. – 362 p.
15. North D.C. The rise of the Western world: a new economic history / D.C. North, R.P. Thomas. – Cambridge, 1973. – 537 p.
16. Schafer W. Gleichgewicht, Ungleichgewicht und Schattenwirtschaft / W. Schafer // Schattenokoeconomie: Theoretische Grundlagen und wirtschafspolitische Konsequenzen. – Gottingen, 1984. – 140 p.
17. Schneider F. Measuring the size and development of the shadow economy. Can the causes be found and the obstacles be overcome? / F. Schneider // Brand-staetter H., Güth W.: Essays on Economic Psychology. – Berlin: Springer Publishing Company, 1994. – P. 193-212.

18. Wallis J.J. Measuring the transactional sector in American economy, 1870-1970 / J.J. Wallis, D.C. North. – In: Long-term factors in American economic growth. d. by ngerman S., Chicago, 1986. – 226 p.

Рецензент статті
д.е.н., проф. Козаченко Г.В.

Стаття надійшла до редакції
21.05.2012 р.